

Середницька А. Я.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»

ПРЕДСТАВЛЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ В ІДЕОГРАФІЧНОМУ СЛОВНИКУ ДІЄСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ

Анотація. Статтю присвячено опису картини переміщення української мови, що представлена у вигляді синоптичної схеми ідеографічного словника дієслів переміщення, а також масиву словотвірних і лексико-граматичних значень.

Ключові слова: концептуалізація світу, концепт, мовна картина світу, ідеографічний словник, синоптична схема, дієслова переміщення.

Постановка проблеми. Одним з актуальних завдань когнітології є вивчення способів існування картини світу у свідомості й мові. Картина світу формується внаслідок пізнання дійсності, під час якого людина засвоює інформацію, аналізує, узагальнює її. Класифікуючи природні, суспільні, мисленнєві, психологічні явища й процеси, мовці формують множину концептів, якими оперують під час мислення та мовлення. Концепти – це фундаментальні змістові категорії, що містять максимально абстраговані знання про довкілля. Процес пізнання світу, під час якого формують систему концептів, називають концептуалізацією. Оскільки мова нерозривно пов'язана з мисленням, вона є одночасно інструментом концептуалізації та відображає її результати у вигляді мовної картини світу.

Ю.Д. Апресян вважає, що мовна картина світу (далі – МКС) – це спосіб сприйняття й концептуалізації дійсності, що об'єднує мовні концепти в систему поглядів, своєрідну колективну мовну філософію, обов'язкову для всіх мовців. Він називає мовну концептуалізацію наївною, щоб підкреслити її відмінність від наукової, адже вона відображає примітивний, повсякденний, побутовий погляд на світ [1, с. 39]. Ж.П. Соколовська стверджує, що МКС, крім наукового, містить повсякденне, побутове знання, міфологічні, казкові компоненти знання, вигадки, фантазії, марновірства тощо [8, с. 4]. І.А. Голубовська теж вважає, що для МКС характерне повсякденне, наївне відображення реальності на протигагу науковості та загальнолюдському характеру наукової концептуальної картини світу [4, с. 38].

Отож МКС поруч із науковим знанням містить доннаукове, а також образні, ціннісні, емоційні, оціночні характеристики дійсності. Унаслідок цього мови концептуалізують світ із певними відмінностями, що дає змогу говорити про національні МКС. Згідно з гіпотезою мовної відносності Сепіра-Ворфа, розбіжності в мисленні й світогляді різних націй зумовлені специфікою будови мов. Етнопсихологічні особливості народу впливають на формування мови, а потім, у свою чергу, вона впливає на спосіб мислення носіїв.

Отримана внаслідок пізнання світу система концептів є надзвичайно важливою не тільки для мислення, а й структури семантики мови, оскільки організовує в змістове ціле всі значення слів. Тож лексика кожної природної мови містить наївне відображення концептуалізації світу.

Найбільш точно відтворює результат мовної концептуалізації світу ідеографічний словник. Реєстровими одиницями його статей є концепти, що поєднуються в синоптичну схему. Концептам відповідають слова, що з певними змістовими варіаціями виражають їх у мові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасну ідеографію започаткував П.М. Роже, уклавши у 1852 році ідеографічний англійський словник. Для французької мови уклали ідеографічний словник Е. Блан, П. Буассьєр, для німецької – Р. Галліг і В. фон Вартбург, а також Ф. Дорнзайф, для іспанської – Х. Касарес. Авторами російських словників є Ю.М. Караулов, В.В. Морковкін, О.С. Баранов, Н.Ю. Шведова, а також колектив авторів під керівництвом Е.В. Кузнецової, а згодом Л.Г. Бабенко. У 2013 році вийшов ідеографічний словник неологізмів Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критської, Т.К. Пуздиревої, Ю.В. Романюк.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Основою статті ідеографічного словника є концепт, що об'єднує близькі за змістом слова, тому під час укладання ідеографічних словників дуже важливим є добір концептів. Синоптична схема іменників, що мають денотативне значення, запозичена з екстралінгвістичної дійсності. Дієслівні значення складніші для ідеографічного аналізу, бо мають сигніфікативну основу. Щоб вибрати концепти, треба аналізувати лексичну семантику дієслів [9, с. 114]. Класифікаторами дієслів стають диференційні семи способу, напрямку, траєкторії, фази переміщення.

Мета статті – описати, як мовна картина переміщення представлена в синоптичній схемі, словотвірних і лексико-граматичних групах ідеографічного словника, що містить 8066 лексико-семантичних варіантів дієслів.

Виклад основного матеріалу. Синоптична схема словника побудована індуктивним методом пошуку інтегральних сем дієслів, і тому наближена до МКС. Цим ідеографічний словник дієслів переміщення відрізняється від словника О.С. Баранова [2], у якому синоптична схема ближча до наукової картини світу, відображеної у філософській і фізичній терміносистемах.

Щоб встановити масив концептів синоптичної схеми, ми виділяли в значеннях дієслів переміщення інтегральні семи, що входять до значень багатьох дієслів та об'єднують їх у великі лексико-семантичні поля. На відміну від словників за ред. Л.Г. Бабенко [3; 6], ми заснували ідеографічну класифікацію на лексико-семантичних ознаках. На нашу думку, концептуалізацію світу виражають переважно лексичні значення слів. Звісно, словотвірні значення, граматичні ознаки перехідності й виду також є надзвичайно важливими компонентами МКС. Однак вони можуть бути використані для поділу слів на групи всередині статті словника, оскільки входять до значень усіх дієслів, а не тільки дієслів переміщення.

Для формалізації компонентного аналізу ми використали метод ступеневого аналізу визначень Е.В. Кузнєцової [5]. Аналізуючи дефініції дієслів «Словника української мови» [7], виділяли основні відповідники, що передають інтегральні семи, та конкретизатори, що вказують на диференційні.

Унаслідок аналізу визначень дієслів ми отримали мовне відображення переміщення. Сформована синоптична схема містить 62 концепти: концепт **Переміщення**; концепти другого рівня узагальнення **Спосіб переміщення, Напрямок переміщення, Траєкторія руху, Фази переміщення, Зміна розташування предмета в просторі**; 56 концептів третього рівня.

На відміну від наукової, мовна картина переміщення є функціональною, побутовою, повсякденною, антропоцентричною. Коли людина категоризує світ засобами мови, то звертає увагу на побутові, практичні нюанси дійсності. Мовець узагальнює свої спостереження: яким є об'єкт переміщення, як, за допомогою яких засобів, у (по) чому, де і коли, у якому напрямі, стосовно якої точки відліку він чи предмет переміщається. Мовні поняття містять суб'єктивну оцінку переміщення, відображають психологічні властивості самих мовців.

Мовна картина переміщення, як і наукова, пов'язана з поняттями простору й часу. Поняття простору стосуються мовні концепти напрямку переміщення, траєкторії, зміни розташування предмета; часу – концепти початку та кінця переміщення. Однак, на відміну від наукової, мовна категорія переміщення містить велику кількість концептів **способу переміщення** (33 з 56 концептів третього рівня).

Концепти способу переміщення описують особливості засобів переміщення, поверхні чи середовища та властивості предмета, що переміщається. Найбільша кількість концептів (16) стосується характеру рухів: *переміщати волоком; переміщати кидком; переміщати, навантаживши на себе; переміщати, пересилаючи; переміщатися бігом; переміщатися з шумом; переміщатися плавно; переміщатися стрибками; переміщатися, випереджаючи; переміщатися, котячись; переміщатися, переслідуючи; переміщатися, повзучи; переміщатися, подорожуючи; переміщатися кроками; переміщатися, сунучись; переміщатися, танцюючи*. Тринадцять концептів дають характеристику предмета, який переміщається: *переміщатися (про дим), переміщатися (про небесні світила), переміщатися (про повітряні маси), переміщатися (про рідину), переміщатися (про рослини), переміщатися (про світло, темряву, тінь), переміщатися (про сітку речовину), переміщатися (про тварин), переміщатися (про туман), переміщатися (про хмари), переміщатися великою масою*. Менша кількість концептів вказує на швидкість: *Переміщатися повільно, Переміщатися швидко*; особливості середовища чи поверхні: *переміщатися в (по) рідині, переміщатися, летячи, переміщатися по ковзкій поверхні*; засіб переміщення: *переміщатися за допомогою транспорту*. Унаслідок своєї оригінальності ознаки способу переміщення є суто лексичними.

Поняття **простору** в мовній картині переміщення стосуються 15 концептів напрямку, 5 концептів траєкторії, 3 концепти зміни розташування предмета. **Напрямок** характеризують концепти *переміщатися в певному напрямку; переміщатися від однієї точки в різних напрямках; переміщатися всередину чого-небудь; переміщатися до однієї точки з різних напрямків; переміщатися догори; переміщатися донизу; переміщатися назад; переміщатися назовні чого-небудь; переміщатися упоперек до чого-небудь; переміщатися через що-небудь;*

переміщатися, віддаляючись від кого-, чого-небудь; Переміщатися, змінюючи напрям; переміщатися, наближаючись до кого-, чого-небудь; переміщатися, наитовхуючись на кого-, що-небудь; Примушувати переміщатися в певному напрямку. Концепти, виділені напівжирним шрифтом, виражає не тільки лексична семантика, їх дублюють словотвірні значення.

Як бачимо, мовна картина переміщення має антропоцентричну класифікацію напрямку («направо» (ознака виражає прислівник, дієслівного відповідника нема), «наліво», «догори», «донизу», «прямо», «назад», «убік», «в певному напрямку», «змінюючи напрям»); *політати, підніматися, опускається, прямувати, задкувати, бокувати, повертати*. Ця система, якою ми постійно користуємося, не має аналогів у фізиці (там є вектор, спрямованість, траєкторія). У математиці мовна класифікація напрямків асоціюється зі системою координат, у якій точкою відліку є мовець.

Існує ще одна мовна класифікація напрямків, у якій точкою відліку є не мовець, а об'єкт, стосовно якого відбувається переміщення. Ознаки *переміщатися від однієї точки в різних напрямках; переміщатися всередину чого-небудь; переміщатися до однієї точки з різних напрямків; переміщатися назовні чого-небудь; переміщатися упоперек до чого-небудь; переміщатися через що-небудь; переміщатися, віддаляючись від кого-, чого-небудь; переміщатися, наближаючись до кого-, чого-небудь; переміщатися, наитовхуючись на кого-, що-небудь* виражені лексичною та словотвірною семантикою. Ознаки *переміщатися навколо; переміщатися повз об'єкт; переміщатися над об'єктом; переміщаючись, долати певну відстань; переміщатися за об'єкт, переміщатися за межі чогось; переміщатися крізь що-небудь; переміщатися туди й назад; переміщатися вперед* виражено словотвірними значеннями. Поняття напрямку уточнює також лексико-граматична категорія односпрямованості – різноспрямованості (*плисти – плавати, йти – ходити* тощо).

Оскільки поняття напрямку передають лексичні, словотвірні значення, причому деякі ознаки виражено різними видами семантики, воно є надзвичайно важливим для мовної картини світу.

Менша кількість концептів стосується **траєкторії** (*здійснювати коливальний рух, здійснювати обертальний рух, переміщатися безладно*); **зміни розташування предмета в просторі**: концепти *змінювати положення в просторі, приймати певне положення в просторі*, що вказують на незначне переміщення предмета без зміни його місцезнаходження (*випрямлятися, перевертатися, вставати*), а також концепт *розміщатися де-небудь*, що позначає займання певного місця (*розміщатися, умоцуватися*) або зміну місця перебування (*зміщатися, переселятися*).

Час представляють тільки два концепти *починати переміщатися* та *припиняти переміщатися*. Через універсальність і більшу абстрактність час виражають прислівники, а також словотвірні значення: почати переміщатися (*іти*), закінчувати переміщатися (*доходити*), якийсь час (*політати*), однократне переміщення (*стрибнути*), перервно-пом'якшувальний рух (*повівати*), повторюване переміщення (*походити*), певна відстань за певний проміжок часу (*проїжджати*), надовго (*заягати*), певний час (*вилітати*), переміщати швидше (*розкручувати*), переміщатися швидше (*розкручуватися*), тривалий час (*попойти*).

Суто мовні ознаки інтенсивності виражають словотвірні засоби: інтенсивне переміщення (*розходитися*), вичерпане переміщення, суб'єкт відвідав усі визначені місця (*обходити*), надмірне переміщення, суб'єкт задовольнився дією або втомився

(*находиться*), надмірне переміщення з негативним результатом (*добігатися*), дія за межами допустимого (*перегулювати*), доведення об'єкта до крайнього стану (*з'їздити*), додаткова дія (*підкручувати*), повторна дія (*перегвинчувати*), ослаблена інтенсивність (*накручувати*), особлива старанність (*витанцюювати*), втрата здатності переміщатися (*відходжувати*), супровідність (*пританцюювати*).

Висновки. Синоптична схема ідеографічного словника близька до мовної картини переміщення. Найвагоміші в ній ознаки способу переміщення, простору (напряма, траєкторія, зміна розташування), часу, інтенсивності. Крім концептів, до мовної картини входять словотвірні та лексико-граматичні значення. Мовне трактування переміщення відрізняється від наукового своєю повсякденністю, антропоцентричністю, суб'єктивністю, побутовою деталізованістю, що вказує на специфіку мовної концептуалізації світу та її вплив на світосприйняття мовців.

Література:

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Том 1. Лексическая семантика (синонимические средства языка). М.: Наука, 1974. 366 с.
2. Баранов О.С. Идеографический словарь русского языка. М.: ЭТС, 1998. 840 с.
3. Большой толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы. Английские эквиваленты / Под. ред. Л.Г. Бабенко. М.: АСТ – Пресс КНИГА, 2007. 576 с.
4. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира. К.: ИПЦ «Киевский университет», 2002. 293 с. С. 6.
5. Кузнецова Э.В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов. Вопросы металингвистики. Л.: Изд.-во Ленинградского ун-та, 1973. С. 84–95.
6. Русский семантический словарь: толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений / Под. общ. ред.

Н.Ю. Шведовой. Т.4. Глаголы с ослабленной знаменательностью: глаголы-связки и полузнаменательные глаголы, глаголы фазовые, глаголы модальные, глаголы связей, отношений и именованья. Дейктические глаголы. Бытийные глаголы. Глаголы со значением собственно активного действия, деятельности, деятельностного состояния. М.: РАН ИРЯ, 2007. 952 с.

7. Словник української мови: в 11 т. К.: Наукова думка, 1970–1980.
8. Соколовская Ж.П. «Картина мира в значениях слов. Симферополь: Таврия, 1993. 234 с.
9. Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. К.: Наукова думка, 1990. 184 с.

Середницька А. Я. Языковая картина мира в идеографическом словаре глаголов перемещения

Аннотация. В статье проанализировано проблемы языковой концептуализации мира, представленной в синоптической схеме идеографического словаря глаголов перемещения, состоящей из 62 концептов, и массиве словообразовательных и лексико-грамматических значений.

Ключевые слова: концептуализация мира, концепт, языковая картина мира, идеографический словарь, глаголы перемещения.

Serednytska A. Conceptualization of the surrounding world in language and ideographic dictionary of motion verbs

Summary. The article describes national conceptualization of the motion, which is consist of 62 concepts in the ideographic dictionary (fragment, 8066 Ukrainian motion verbs), word-building and lexical-grammatical meanings.

Key words: language conceptualization of the surrounding world, concept, ideographic dictionary, conceptual sphere, motion verbs.